

AD KNOTTER

GESCHIEDENIS, GESCHIEDSCHRIJVING, HERINNERING OVER DE GESCHIEDOPVATTING VAN PAUL RICOEUR

Krisis, 2010, Issue 1
www.krisis.eu

Het verleden is meer dan ooit een publieke zaak. Geschiedenis is inzet geworden van allerlei vormen van identiteitspolitiek, onderdeel van 'herinneringsculturen' waarin ook historici participeren, of zij willen of niet. Er is sprake van een *memory boom*, of – negatiever – een *frénésie commémorative*. De gedachte dat alle geschiedenis, in welke vorm dan ook, een vorm van herinnering is, kreeg een krachtige impuls door het werk van het echtpaar Assmann (1999a; 1999b; 2008), dat ook de wetenschappelijke geschiedschrijving in hun *Erinnerungsräume* incorporeerde. Sindsdien is er onder historici een debat gaande over de verhouding tussen geschiedenis en herinnering. In Nederland wijdde de Utrechtse geschiedtheoreticus Ed Jonker zijn oratie aan dit thema. Hij schrijft: 'De tegenstelling tussen geschiedenis en herinnering is natuurlijk een valse' (2008, 146-147). Bij nader inzien blijkt de 'natuurlijke' verwantschap tussen herinnering en geschiedenis echter alleen te slaan op de geschiedbeleving, niet op de geschiedwetenschap: 'Herinneringen zijn de grondstof voor geschiedbeleving. Zij vormen echter niet de grondslag van geschiedwetenschap. Die ligt in het historisch atelier.' Er is volgens Jonker dus wel een onderscheid tussen herinnering en geschiedschrijving in haar wetenschappelijke vorm. De vraag rijst: wat zijn precies de overeenkomsten en de verschillen? Waar houdt geschiedbeleving als herinnering op en waar begint de geschiedwetenschap? Wordt het verschil alleen bepaald door de

'ambachtelijke normen, een set van gereedschappen als kritische bronnentechniek, argumentatieleer en vormvoorschriften', zoals Jonker stelt? Dat lijken mij relevante vragen.

Paul Ricoeur (1913-2005) is een filosoof die hierover uitvoerig heeft nagedacht en geschreven in zijn boek *Mémoire, l'histoire, l'oubli* (2000a; 2004).¹ Ricoeur staat bekend als hermeneutisch filosoof en is in Nederland vooral gereciperd door zijn hoofdwerk *Temps et récit* (1983-1985) (Pott 1996; Van den Haak 2001; Van den Akker 2001; Jansen 2001), waarin hij 'temporaliteit' verbindt met 'narrativiteit'. Voor Ricoeur is er een eenheid van tijdservaring, handeling en de 'verhalen' daarover, waarvan de herinnering noodzakelijkerwijs deel uitmaakt. Omdat *Temps et récit* het aspect 'herinnering' in de narrativiteit in eigen ogen niet voldoende thematiseerde, heeft Ricoeur dit in *Mémoire, l'histoire, l'oubli* verder uitgewerkt (Breitling 2007, 174). En hier begint voor mij al meteen een probleem: de meeste historici maken een onderscheid tussen geschiedenis als het proces van maatschappelijke verandering, voortvloeiend uit (al dan niet intentionele) handelingen, en geschiedenis in de betekenis van geschiedschrijving als reflectie daarop (of de verhalen daarover). Voor historici – voor zover niet door het filosofisch narrativisme 'aangeraakt' – is 'tijd' in de eerste plaats een effect van 'handelingen' (*faire*) en niet van 'verhalen' (*dire*) (Dosse 2005).

In Frankrijk is *Temps et récit* van belang geweest voor de kritiek op het *Annales*-paradigma, aangeduid als *Le tournant critique* naar de aankondiging in de *Annales* van een fundamenteel boek door Bernard Lepetit (1995; *Annales* 1988; 1989; Jacobs 1996; Dosse 1997a III-VI), waarover later meer, maar Ricoeurs werk heeft verder op de praktijk van het historisch onderzoek weinig invloed gehad (Müller 2005b, 8). Dat geldt eigenlijk voor de geschiedfilosofie in het algemeen, zoals Hayden White (2007 247) in een bespreking van Ricoeurs boek opmerkt:

'Modern historians typically go to the social sciences for models and methods of research that might help them to characterize certain phenomena in the past in terms that permit one to see analogical similarities with current counterparts in modern societies. But they have no use for theories *about* history.'

Voor een historicus is *Mémoire, l'histoire, l'oubli* interessant omdat Ricoeur zich in dit boek uitvoerig uiteenzet met de praktijk van het historisch onderzoek. Dat is niet zijn hoofddoel: het gaat hem om de morele implicaties van herinneren en vergeten; zijn boek is bedoeld als 'een lofrede op de rechtvaardige herinnering (*juste mémoire*), op een subjectieve en levendige verhouding met het verleden en niet als een epistemologische verhandeling over de correcte wijze van geschiedbeoefening' (Gangebin 2009, 5). Maar *en passant* zegt hij behartigenswaardige dingen over de verhouding tussen geschiedschrijving en herinnering, waarin ik hier ben geïnteresseerd. In Frankrijk en Duitsland is dit boek inmiddels ook door historici gerecipiëerd en bediscussieerd. In Nederland is dat veel minder het geval; Ed Jonker verwijst er bijvoorbeeld niet naar in zijn oratie. In Duitsland publiceerde Andris Breitling (2007) een inleiding op het geschiedfilosofisch denken van Ricoeur, toegespitst op het probleem van de verhouding tussen geschiedschrijving en fictie. Bovendien redigeerde Breitling een bundel (2004) met kritische studies over *Mémoire, l'histoire, l'oubli*.² In Frankrijk organiseerde de historicus van de *lieux de mémoires*, Pierre Nora, in 2002 een debat over het boek, waaraan vooraanstaande Franse historici deelnamen (Chartier 2002a; Vigne 2006). De in Genève werkende historicus Bertrand Müller gaf een toegankelijke bundel uit met bijdragen van weer andere Franse historici (2005a).

Ricoeur is thuis in een breed scala van filosofische onderwerpen waarover hij graag uitweidt (Müller 2005c, 19). Wat betreft de historiografie is hij erg Frans georiënteerd, maar dat is niet zo'n groot bezwaar gezien de dominante positie die de *Annales* lange tijd ook in de geschiedschrijving elders heeft gehad.³ Ik meende ook zijn protestantse achtergrond te herkennen wanneer hij het 'vergeten' in de epiloog van *Mémoire, l'histoire, l'oubli* verbindt met 'vergeven' (Dosse 1997b; Junker-Kenny 2004; Abel 2006). Deze meer algemene overwegingen passen in Ricoeur's hermeneutische ontologie van de historiciteit van het menselijk bestaan, die een veel bredere thematiek bestrijkt dan die van de relatie tussen herinnering en geschiedschrijving. Ik heb mij beperkt tot zijn uitvoerige en systematische beschouwingen daarover. Dat doet niet helemaal recht aan de uitgangspunten van Ricoeur zelf, omdat hij – in de woorden van Andris Breitling (2007, 17) – uitgaat van een 'fundamentele samenhang tussen de basale structuren van het temporele bestaan en de geschiedopvatting die

de geschiedwetenschap bepaalt'. Niettemin kan men zich met Breitling afvragen of

'een hermeneutische ontologie die de worteling van de geschiedenis in de historiciteit [van het bestaan] (*Geschichtlichkeit*) zoekt, niet al bij voorbaat in strijd is met de opvatting dat de geschiedwetenschap zich door een 'epistemologische breuk' constitueert als een kritische, objectieve wetenschap, dat wil zeggen door een distantiëring van de historische overlevering?'

Dit lijkt mij een kernvraag in het probleem van de verhouding tussen herinnering (als overgeleverd beeld van het verleden) en de wetenschappelijke geschiedbeoefening.

'Herinnering' is bij Ricoeur steeds 'collectieve herinnering'. Hij besteedt veel aandacht aan de verhouding tussen individuele en collectieve herinnering, maar die beschouw ik hier als een gegeven. Zonder erkenning van een collectieve herinnering zou een vergelijking met geschiedschrijving zinloos zijn. Over de aard en de verschijningsvormen van deze collectieve of culturele herinnering is een apart debat mogelijk, maar ook daaraan ga ik voorbij: het gaat mij om de verhouding met de geschiedschrijving. Ricoeur maakt een verhelderend onderscheid tussen herinnering als universeel menselijk verschijnsel, zowel individueel als maatschappelijk, en geschiedschrijving als specifieke vorm van kennisverwerving over het verleden. Hij schrijft daarom over de fenomenologie van de herinnering en de epistemologie van de geschiedenis. Het zijn verschillende vormen van representatie van het verleden, die volgens hem een soort dialoog (moeten) aangaan. Beide zijn ingebed in de historiciteit van het menselijk bestaan, waaraan een derde, ontologisch deel van zijn boek is gewijd.

Verleden, heden, toekomst

Uitgangspunt van Ricoeur is dat geschiedenis net als herinnering alleen over het verleden zou gaan: beide hebben volgens hem het 'raadsel' van de kennis over iets wat er niet meer is gemeen (Ricoeur 2002b, 41). Volgens

Ricoeur zijn herinnering en geschiedenis beide elementen van de temporaliteit of de historiciteit van het menselijk bestaan. Die temporaliteit kent een driedeling in ‘verleden’, ‘heden’ en ‘toekomst’. Om dit duidelijk te maken verwijst Ricoeur onder andere naar Heideggers *Geschiedelijkheid*. Ik volsta hier op gezag van Ricoeur (2000a, 460; 2004, 352) met een citaat van Augustinus, die het op het verleden gerichte karakter van de herinnering onderstreept, maar de ervaring van zowel verleden, heden als toekomst in het heden situeert: ‘Er zijn drie tijden: verleden, heden en toekomst. [...] Het heden van het verleden is de herinnering; het heden van het heden is de directe waarneming [...]; het heden van de toekomst is de verwachting.’

Heeft geschiedenis nu net als herinnering een op het verleden gericht karakter? Mijns inziens niet. Geschiedenis gaat, in de woorden van een van de oprichters van de *Annales*, Marc Bloch, over ‘mensen in de tijd’. Ricoeur (2000a, 214; 2004, 169-170) verwoordt de opvatting van Bloch (1949/2007, 52) als volgt: ‘Het object van de geschiedenis is niet het verleden; het is niet de tijd; het zijn “mensen in de tijd”, [...] waardoor er een fundamentele verhouding tussen heden en verleden tot stand komt.’ Maar Ricoeur (2000a, 453-454; 2004, 347) accepteert dit niet. ‘Wat de definitie van de geschiedenis door Marc Bloch betreft [...]: de “mensen in de tijd” zijn in feite mensen van vroeger, die hebben geleefd voordat de historicus over ze schrijft’, en hij ziet dit als ‘een voorlopige rechtvaardiging om het probleem van de gemeenschappelijke referentie van de herinnering en de geschiedenis [nl. het verleden] aan de orde te stellen’.

Maar hiermee doet hij geen recht aan de opvatting van Bloch. Eén van de centrale vernieuwingen van de *Annales* was juist om te breken met de uitsluitend op het verleden gerichte geschiedschrijving; om een vorm van geschiedenis te beoefenen die heden en verleden kan verbinden: *Pourquoi parler du passé et du présent? La réalité est une*, aldus de oprichters van de *Annales* in 1930 (Dosse 1997a, 60). Geschiedenis gaat over menselijk handelen en daardoor veroorzaakte patronen en processen, anders gezegd: maatschappelijke veranderingen, ongeacht of die zich nu in het verleden, het heden of de toekomst afspelen. De opvatting van de geschiedenis als ‘proces’ is in die zin in strijd met die van geschiedenis als ‘herinnering’ aan het verleden. Er is niet alleen een verschil in methode, maar ook in object:

in herinnering staat het verleden centraal, in geschiedenis het menselijk handelen en het proces van verandering. Anders gezegd: geschiedenis kijkt (achteraf) vooruit (Blaas 2001), herinnering achteruit. Het verleden is definitief voorbij, maar de geschiedenis is nog niet afgelopen, en gaat ook in de toekomst door. De toekomst kennen wij als verwachting en voorspelling, dus als een soort extrapolatie van de geschiedenis. Dat soort kennis heeft zijn eigen problemen, die ik hier verder laat rusten. Wat betreft de overeenkomst tussen het heden en het verleden zie ik drie raakvlakken.

Ten eerste: er is geen principieel verschil tussen kennisbronnen over het heden of het verleden. Net als het verleden kunnen wij het heden alleen begrijpen via het combineren en interpreteren van gemediatiseerde informatiebronnen, en niet via directe ervaring. De huidige kredietcrisis is bijvoorbeeld in feite een statistisch artefact van tijdreeksen in de beurskoersen, rentestanden en dergelijke die wij op gezag van de media moeten accepteren; daarin verschilt onze kennis niet principieel van die van eerdere crises zoals die van 1929 of de *South-Sea Bubble* van 1720. Terzijde zij opgemerkt dat de op het heden gerichte sociale wetenschappen, zoals de sociologie en de economie, net zo goed een ‘discussie zonder eind’ zijn als de geschiedenis; er is ook wat dat betreft geen kennistheoretisch verschil.

Ten tweede: er is wel een kwantitatief onderscheid in die zin dat bronnen over het verleden schaarser zijn, of indirecter, dan die over het heden, maar daar staat tegenover dat wij bij de bestudering van het verleden in het voordeel zijn omdat wij de uitkomst weten en een completer beeld van (nu nog verborgen) samenhangen kunnen krijgen.

Ten derde: hedendaagse ontwikkelingen worden altijd in het licht gezien van die in het verleden. Er is een permanent proces van vergelijken, zoals de huidige kredietcrisis met die van 1929. Daardoor worden enerzijds interpretatiekaders ontleend aan het verleden, anderzijds wordt de interpretatie van het verleden steeds herzien in het licht van de actualiteit.

Kortom, het onderscheid tussen heden en verleden, dat inherent is aan de herinnering, geldt niet voor geschiedschrijving. Het verschil tussen

geschiedenis en andere sociale of cultuurwetenschappen bestaat uit een bepaald perspectief (namelijk het ontwikkelingsperspectief of de tijdsdimensie) en niet het tijdvak in heden of verleden dat onderwerp is van studie. Op het vlak van de interpretatie zie ik geen principiële verschil tussen het heden en het verleden.

Raakvlakken tussen geschiedschrijving en herinnering

Ricoeur zet systematisch en veel uitvoeriger dan Ed Jonker uiteen op basis waarvan de geschiedschrijving zichzelf meent het predikaat wetenschappelijk toe te kunnen kennen. Waar Jonker zich beperkt tot ‘ambachtelijke normen in het historisch atelier’ beschrijft Ricoeur ‘fasen’ in het historisch onderzoek, waarbij hij onmiddellijk aantekent dat het niet om activiteiten in strikt chronologische volgorde gaat; het zijn fasen in analytische zin. Hij onderscheidt er drie, die alle drie een aparte relatie hebben met de interpretatie van historische verschijnselen door de historicus.

Ten eerste: de documentaire fase (*phase documentaire: la mémoire archivée*), gebaseerd op kritisch bronnenonderzoek op basis van specifieke vraagstellingen.

Ten tweede: verklaren en begrijpen (*explication/compréhension*), dat wil zeggen: de beantwoording van de ‘waarom’-vraag. Terzijde zij opgemerkt dat Ricoeur de tegenstelling tussen ‘verklaren’ en *Verstehen*, die generaties historici en sociale wetenschappers verdeeld heeft gehouden en die weer samenhangt met het in Frankrijk gemaakte onderscheid tussen *histoire-problème* en *histoire-récit*, als achterhaald beschouwt.

Ten derde: geschiedschrijving in enge zin (*la représentation historique*): de teksten die historici over historische verschijnselen en ontwikkelingen produceren.

Per fase onderzoekt hij steeds wat de relatie is met herinnering en welke overeenkomsten er zijn. Op grond van deze analyse erkent Ricoeur nadrukkelijk dat er een epistemologische breuk is tussen herinnering en

geschiedwetenschap. Op dat punt vind ik zijn analyse heel verhelderend, maar dat neemt niet weg dat ik mij niet goed herken in de manier waarop hij de praktijk van het historisch onderzoek behandelt. Hij gaat in feite voorbij aan de sociaalwetenschappelijk georiënteerde geschiedschrijving en aan de door White hierboven gesignaleerde *models and methods of research*, die de historicus ontleent aan de *social sciences*. Ricoeurs procedure is eigenlijk betrekkelijk simpel: de kritiek op het *Annales*-paradigma, die zoals gezegd in de jaren negentig mede onder invloed van zijn eigen *Temps et récit* werd geformuleerd (*Le tournant critique*), neemt hij als min of meer normerend uitgangspunt voor zijn beschrijving van de praktijk van geschiedschrijving (Müller 2005c, 25; Delacroix 2007b, 212-213). Daarmee treedt een proces van reductie op: geschiedschrijving bestaat alleen nog maar uit de analyse van handelingen en representaties, niet meer uit de analyse van collectieve mentaliteiten, structuren en structurele transformaties, lange tijdreeksen, en andere achterliggende ‘objectieve’ factoren die het ‘subjectieve’ menselijk handelen conditioneren. Vervolgens gaat hij deze gereduceerde geschiedopvatting vergelijken met herinneringspraktijken en komt dan op een aantal overeenkomsten.

Om de systematische vergelijking van Ricoeur tussen geschiedschrijving en herinnering per onderzoeksfase te verduidelijken heb ik bijgaand schema opgesteld, dat de hele zaak samenvat, en ook mijn kritiek weergeeft.⁴ Leidraad is de bovengenoemde driedeling in het proces van wetenschappelijke geschiedschrijving, die Ricoeur ‘fasen’ noemt, maar die hij, zoals gezegd, niet strikt procesmatig of chronologisch opvat. Ricoeur ziet een wisselwerking tussen wat de historicus vindt in de bronnen (fase 1), de verbanden die hij legt (fase 2), en de manier waarop hij het opschrijft (fase 3). Die fasen worden bijgehouden door de historische interpretatie.

Documentatie: het archief

Ricoeur onderkent dat de geschiedwetenschap gebaseerd moet zijn op een kritische waardering van de informatiebronnen, of in algemene zin: het archief. Als Ed Jonker het heeft over het ‘historisch ambacht of atelier’,

dan lijkt hij vooral op de bronnenkritiek te duiden. Ricoeur stelt terecht dat er maar weinig historici meer zijn die, zoals de negentiende-eeuwse positivisten, menen dat de bronnen vanzelf de historische waarheid openbaren, en dat wetenschappelijke geschiedschrijving zou bestaan uit het zo getrouw mogelijk weergeven van de inhoud van de bronnen. Bronnen spreken slechts door er specifieke vragen aan te stellen. Dat besef weerhoudt hem er toch niet van te benadrukken dat bronnen steeds ook ‘getuigenissen’ zijn en dat zij als zodanig ook een herinneringselement hebben: in de bron verklaart iemand immers dat hij dit of dat op die en die plaats heeft meegemaakt of heeft vastgesteld. Maar juist omdat een bron alleen spreekt als je er specifieke vragen aan stelt, ontlene wij er meestal heel andere informatie aan dan de opsteller heeft bedoeld. Marc Bloch (1949/2007, 75; Ricoeur 2000a, 215; 2004, 170) spreekt in dit verband van ‘getuigen ondanks zichzelf’ (*témoins malgré eux*), indirecte en onbedoelde informatie dus. Het historisch onderzoek is zich in zijn ontwikkeling steeds meer gaan baseren op de informatie van deze ‘getuigen ondanks zichzelf’. Het is juist in dit verband dat bronnenkritiek zin krijgt: het gaat er niet alleen om dat een getuige in een bron de waarheid spreekt, maar vooral of de informatie in een bron – van welke aard dan ook – relevant is voor de vragen van de historicus.

Die relevantie wordt des te groter door een combinatie van gegevens uit verschillende bronnen en de systematische bestudering ervan. Daarvoor zijn in de geschiedwetenschap specifieke methoden ontwikkeld die gegevens volgens bepaalde criteria ordenen en indelen, zodanig dat er nieuwe vragen kunnen worden beantwoord. Dit betreft zowel kwantitatieve methoden, zoals tijdreeksanalyse en prosopografie (of collectieve biografie), als kwalitatieve, zoals discoursanalyse en *thick description*. Ricoeur verwijst er nauwelijks naar. Het punt is dat door dit soort onderzoeksmethoden verbanden kunnen worden gelegd en historische inzichten uit de bronnen kunnen worden verkregen die onzichtbaar bleven voor de tijdgenoten, en waarover zij dus per definitie geen getuigenis konden afleggen. Als extreem voorbeeld noemt Krzysztof Pomian (2002, 35-37 en 38) de geschiedenis van het klimaat, een actueel onderwerp dat verleden, heden en toekomst in de hierboven genoemde zin integreert, maar tevens geldt voor de tijdreeksanalyse in het algemeen:

‘De grafiek, of die nu betrekking heeft op het aantal geboorten in een gegeven populatie, op de productie van bepaalde waren in een bepaald land of op de concentratie van CO₂ in de atmosfeer sedert het jaar 1000, is gebaseerd op een tijdreeks van kwantitatieve gegevens, die naar hun aard geen onderdeel kunnen uitmaken van de herinnering, en die zich niet in een verhaal laten gieten zonder veel van hun zin te verliezen.’

Uiteindelijk komt ook Ricoeur (2000a, 226; 2004, 177), tot de conclusie dat het herinneringselement van de getuigenis in een bron wordt *overruled* door de historische vraagstelling. Als informatiebron voor allerlei vragen verliest het document steeds meer het karakter van een ‘getuigenis’. Door kritisch bronnenonderzoek ontstaat er een kloof tussen geschiedenis en herinnering.

Verklaren en begrijpen

Volgens Ricoeur is er niet één manier om historische verschijnselen te verklaren, maar hangen mogelijke verklaringen af van het object en de methode. Enerzijds is er de wetmatige als-dan-redenering op basis van terugkerende regelmatigheden; anderzijds het onderzoek naar specifieke motieven van actoren. Vandaar dat hij ‘verklaren’ (*explication*) en begrijpen (*compréhension*) als een geheel ziet. Maar Ricoeur besteedt in feite alleen aandacht aan de laatste methode, en wel in het bijzonder aan de verbinding van handeling en representatie. Hij erkent wel dat dit slechts een deel van het historisch proces beschrijft, ‘dit aspect is apart genomen (*découpé*) uit het veel bredere veld van de sociale verandering, gezien als het totale object van de geschiedschrijving’ (Ricoeur 2000a, 236-237; 2004, 186), maar kiest niettemin voor de ‘culturele representatie’ als historisch object omdat hij daarmee duidelijk denkt te kunnen maken hoe geschiedschrijving samenhangt met herinnering. Hij meent dat te kunnen doen omdat hij de *Annales*-traditie op het gebied van de sociale, economische en mentaliteitsgeschiedenis achterhaald vindt. Het gaat om een verschuiving in het academische historische discours, weg van de analyse van processen, factoren, structuren, die zich als het ware achter de rug van de actoren afspeelen, zonder dat zij zich daarvan bewust zijn. Dat geldt

ook voor de collectieve mentale structuren in de mentaliteitsgeschiedenis, die Ricoeur nogal uitgebreid bekritiseert. Punt van kritiek is in feite het hele *Annales*-paradigma van Bloch, Febvre, Labrousse tot en met Braudel, dat juist op die achterliggende anonieme krachten, factoren en omstandigheden was gericht:

‘Na de grootse periode van de *Annales* heeft de geschiedschrijving meer aandacht gekregen voor de rol van de historische actoren; zij geeft een ereplaats aan de wijze waarop die zich representeren in de individuele en collectieve handelingen waaruit de sociale verbanden ontstaan’ (Ricoeur 2000a, 423; 2004, 321).

Op de structuralistische *Annales*-geschiedschrijving is inderdaad terecht kritiek gekomen omdat het handelingsperspectief erin ontbreekt. In Frankrijk is die kritiek te lokaliseren in het eerdergenoemde boek onder redactie van Bernard Lepetit, *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale* (1995). In deze *tournant critique*, die heeft geleid tot wat in Frankrijk wordt genoemd *la phase post-braudélienne de l'historiographie française*, worden handelingen, praktijken en ervaringen, en niet meer anonieme structuren, als ‘laatste instanties’ in het historisch proces gezien. ‘Praktijken’ hebben een sterke symbolische component en dat maakt de weg vrij voor de verplaatsing van het cultuurhistorisch object van mentale structuren naar culturele representaties. In de woorden van Ricoeur (2000a, 296; 2004, 229): ‘de geschiedenis van de representaties betekent dat meer recht wordt gedaan aan de reflexieve mogelijkheden van maatschappelijke actoren om zichzelf en de wereld te begrijpen’.

Het is dit punt dat Ricoeur aangrijpt om de verwantschap tussen herinnering en geschiedschrijving te construeren, aangezien de culturele herinnering deel uitmaakt van de culturele praktijken die de geschiedenis volgens deze redenering bepalen. De interpretatie van het eigen ‘heden’ door de historische actoren wordt steeds opnieuw op eigen wijze geherinterpreteerd door de daarna levende betrokkenen (waaronder de historici). Het werk van de historicus bestaat volgens Ricoeur uit het begrijpen van de interpretatie van hun eigen heden door de actoren in het verleden: de breuk tussen de eigen interpretaties van de historische actoren en die

van de historicus wordt daardoor gerelativeerd (Delacroix (2005, 115). Het gaat hier dus in feite om een vorm van *Verstehen*.

Met Ricoeur (2002b, 50) ben ik een voorstander van een verbinding tussen de geschiedenis van de representaties en een handelingsgerichte sociologie (Knotter in: Noordegraaf 2006, 176-177). Het gaat mij niet om een rehabilitatie van het structuralisme in de *Annales*-geschiedschrijving, maar ik vind niettemin dat de geschiedschrijving door deze benadering in wetenschappelijke zin ontoelaatbaar wordt gereduceerd. Wat blijft er over van ‘het veel bredere veld van de sociale verandering, gezien als het totale object van de geschiedschrijving’ dat ik hiervoor aanhaalde? Door de geschiedenis te reduceren tot symbolische en culturele praktijken verliest Ricoeur in de eerste plaats uit het oog dat handelingen ook zelfstandig en integraal object van historisch onderzoek kunnen zijn (bijvoorbeeld in de sociaaleconomische geschiedenis: marktgedrag), althans analytisch van de culturele uitingsvormen kunnen worden onderscheiden, en in de tweede plaats dat die handelingen weer leiden tot institutionalisering en tot patronen, processen en structuren, datgene wat de Britse socioloog Anthony Giddens ‘structuratie’ noemt, dat wil zeggen een combinatie van *agency* en *structure*. Ricoeur probeert het dilemma van ‘een sociologie van de betekenis die actoren aan hun handelingen geven en een sociologie van de objectieve noodzaak gebaseerd op de conditionerende dimensies van instituties’ (Foessel 2007, 50)⁵ op te lossen door ook de instituties en de omstandigheden als denkconstructies in ‘praktijken’ te integreren, maar daarmee wordt uit het oog verloren dat machtsstructuren, instituties, sociale verhoudingen en omstandigheden het gedrag van mensen ook buiten hun wil om conditioneren.

Als de historicus het proces van sociale verandering wil bestuderen zal hij niet alleen aandacht moeten besteden aan handelingen, maar ook aan structuren en patronen, niet alleen aan actoren, maar ook aan factoren. Om die te kunnen ontleden roept de historicus de hulp in van analytische begrippen en theorieën, en ontwikkelt hij verklarende hypothesen die vervolgens worden getoetst aan – via daartoe geëigende methoden verzamelde – gegevens. Die verklarende concepten zijn altijd contemporain. Omdat zij van buiten af door de historicus worden ‘ingebracht’ maken zij als zodanig geen deel uit van het zelfbeeld van de actoren en de collectieve

herinnering. Zo kan *gender* wel een historische, maar geen herinnerings-categorie zijn, simpelweg omdat de term betrekkelijk recent is geïntroduceerd als *a useful category of historical analysis*, zoals Joan Scott (1986) het omschrijft in haar baanbrekende artikel over dit onderwerp. Hetzelfde geldt voor andere door historici gebruikte begrippen als industrialisatie, staatsvorming, fertiliteit, revolutie, identiteit et cetera.

Ricoeur (2000a, 497; 2004, 382) lijkt dit te beschouwen als determinisme: 'Inzien dat mensen in het verleden verwachtingen, vooruitzichten, verlangens, angsten en plannen formuleerden, betekent breken met het historisch determinisme.' Maar volgens mij kan geschiedschrijving niet blijven steken bij de intenties, motieven en representaties van de historische actoren, en gaat het er juist om die met de historische patronen, processen en structurele transformaties in verband te brengen. In dat opzicht is er wel degelijk een onderscheid tussen 'begrijpen' van de actoren in de zin van *Verstehen*, en 'verklaren' in de zin van analyse van factoren en omstandigheden.

Verslaglegging: de historische representatie

Het bovenstaande is nauw verbonden met de manier waarop de historicus verslag doet van zijn onderzoek of, in de termen van Ricoeur: het verleden representeert. Hij gaat er vanuit (2000a, 303; 2004, 235) 'dat de manier waarop de sociale actoren [in het verleden] zichzelf begrepen een zekere overeenkomst (*affinité*) heeft met de manier waarop historici zich een voorstelling maken van het gerepresenteerde object en de sociale handelingen'.

Het is op dit punt dat hij 'een diepgaande verbinding in de verhouding tussen de geschiedenis en de herinnering' ontwaart. In zijn verhaal roept de historicus door middel van retorische instrumenten een beeld op, hij maakt het gedrag van actoren, hun 'praktijken', in het afwezige verleden zichtbaar en leesbaar in literaire vorm. Daardoor krijgt de geschiedenis een *reality effect*, maar dat is een truc van de historicus, niet van het verleden zelf. In die zin is er een verwantschap met fictie, en ook met

herinnering, die immers ook een 'voorstelling' van het verleden is. Ricoeur is geen narrativist à la Ankersmit of Hayden White, in die zin dat hij de historische verklaring niet met het historisch verhaal laat samenvallen, maar hij komt er in dit onderdeel wel in de buurt. 'Geschiedenis' onderscheidt zich alleen van fictie en herinnering, omdat de eerstgenoemde de bekende drie epistemologische 'fasen' kent: 'Het historio-grafische regime vereist het doorlopen van de geplande fasen van documentatie, causale en finale verklaring, literaire vormgeving. Dit drie-voudige raamwerk blijft het geheim van de historische kennis' (Ricoeur 2000a, 323; 2004, 250). Dit is dan ook Ricoeurs (2000a, 328; 2004, 254) belangrijkste kritiek op Hayden White: 'Het werk van de opbouw (*remembrement*) van een historisch discours in de vorm van de complexiteit van deze operationele fasen ontbreekt volledig in de preoccupaties van Hayden White.'

Het verschil tussen geschiedschrijving en fictie, al dan niet in de vorm van herinnering, zit volgens Ricoeur dus in de combinatie van bronnenkritiek, analyse en representatie, niet in de manier waarop de historicus zijn onderzoeksverslag construeert. Maar historici doen op heel verschillende manieren verslag van hun onderzoek, niet alleen in de vorm van een 'verhaal' (Escudier 2002). Zij onderzoeken de voorstellingen en zelfopvattingen van de historische actoren en analyseren de context, de omstandigheden en de factoren die van invloed waren op hun gedrag, waarvan zij zichzelf helemaal niet bewust hoeven te zijn geweest, en meestal ook niet konden zijn. Dat heeft ook invloed op de manier waarop het verleden wordt gerepresenteerd, of beter geanalyseerd. Geschiedschrijving krijgt de vorm van een betoog, een systematische uiteenzetting van argumenten en bewijzen. Ik kan hiervoor verwijzen naar de Nederlandse geschiedtheoretici Chris Lorenz (1994) en Peer Vries (1995).

Geschiedenis, herinnering, identiteit

Ricoeur spreekt over 'de dialectiek van herinnering en geschiedenis' en wil hierin geen keuze maken: de scheidslijn tussen geschiedschrijving en herinnering is niet absoluut, maar gradueel. Het zijn beide elementen van

de historiciteit van het menselijk bestaan. Beide zijn volgens hem principieel retrospectief (maar zie mijn kritiek hierop aan het begin van dit artikel). Hij ziet daarin twee concurrerende ontwikkelingen: geschiedschrijving heeft de neiging collectieve herinnering uitsluitend tot object van onderzoek te reduceren, naast andere onderzoeksterreinen; de collectieve herinnering of geschiedbeleving trekt zich daarentegen niets aan van de kritische en afstandelijke benadering van de wetenschappelijke geschiedschrijving. Ricoeur (2000a, 503; 2004, 385) spreekt zelfs over een ‘revolte van de collectieve herinnering tegen een veronderstelde poging [van de geschiedschrijving] greep te krijgen op de herinneringscultuur’.

Als een voorbeeld van de incorporatie van ‘herinnering’ in het geschiedwetenschappelijk onderzoek kritiseert Ricoeur (2000a, 506; 2004, 388) onder meer het werk van de historici Le Goff (1996) en Pomian (1998), die ‘herinnering’ alleen als object van historisch onderzoek beschouwen: ‘Als het gaat om het collectieve karakter van de herinnering wordt uit het oog verloren dat er een fundamenteel besef bestaat te behoren tot een groep die zichzelf kan aanduiden in de eerste persoon meervoud.’

Collectieve herinnering is dus onderdeel van het wij-gevoel van een groep, van de collectieve identiteit, maar daarin verschilt het in mijn optiek juist van wetenschappelijke geschiedschrijving die zich van dit wij-gevoel moet distantiëren om geloofwaardig te blijven. In de woorden van Pomian (1998, 106): ‘Terwijl de herinnering noodzakelijkerwijs spreekt in de eerste persoon, gebruikt de geschiedenis bij voorkeur de derde.’ Voor de Franse historicus Roger Chartier (2002b, 9) zijn geschiedenis en herinnering juist daarom niet vergelijkbaar. De eerste ‘maakt deel uit van een systeem van algemeen geaccepteerde “wetenschappelijke” kennis’; de tweede ‘behoort tot de bestaansvoorwaarden van gemeenschappen, voor wie de doorleving van het verleden in het heden een essentieel element uitmaakt van de constructie van hun collectieve bestaan’. Historici moeten zich bewust zijn van dit verschil, omdat ‘de behoefte aan bevestiging of rechtvaardiging van geconstrueerde of gereconstrueerde identiteiten aanleiding kan zijn om het verleden te herinterpreteren op een manier die de bijdragen van de gecontroleerde historische kennis vervormt, ontkent of verdoezelt’. Maar voor Ricoeur is dit niet voldoende, aldus Christian Delacroix (2005, 123):

‘Geconfronteerd met het dwingende karakter van de groepsgebonden herinneringen, hebben veel historici het ‘misbruik’ of de ‘tirannie’ van de herinnering aan de kaak gesteld, omdat die een particularistisch en gesloten identiteitsbesef zou aanwakkeren; zij houden vast aan de eisen van een kritische geschiedbeoefening door de herinnering als een historisch object als elk ander te beschouwen. Hoewel P. Ricoeur de kritische houding van de historici ten opzichte van de herinnering krachtig verdedigt, stelt hij tegelijk dat zij niet voorbij kunnen gaan aan de verankering van de herinnering in het menselijk bestaan door het tot een simpel studieobject te reduceren.’

Conclusie

In dit artikel doe ik niet helemaal recht aan Ricoeurs intenties omdat geschiedschrijving niet zijn eigenlijke onderwerp is. Het gaat hem om de ethiek van de herinnering, in de woorden van de Zwitsers-Braziliaanse filosoof Gagnebin (2009, 5):

‘Ricoeur rehabiliteert de levende herinnering (*mémoire vive*) tegenover de relativering daarvan door de naar objectiviteit strevende historici, die de neiging hebben de herinnering te kritiseren vanwege de verbinding met personen als subjecten (individueel en collectief) en met emoties. [...] Dat hoeft een stevige methodologische discussie over epistemologische kwesties in de geschiedenis (als discipline en als onderzoeksmethode) niet in de weg te staan, juist omdat daarmee kan worden gecorrigeerd wat de herinnering aan partijdigheid en vooroordelen kan meebrengen. [...] Maar deze methodologische kant moet een tegenwicht krijgen in de ethische en politieke kant: het onderzoek naar het verleden kan niet uitsluitend de kennis daarvan tot doel hebben.’

De geschiedwetenschap wordt hier dus ingezet als een soort waakhond van de herinnering, en niet als zelfstandige wetenschappelijke activiteit; in de woorden van Ricoeur (2000a, 650; 2004, 500) zelf: ‘Door de weg van de historische kritiek kan de herinnering een rechtvaardig karakter krijgen. Wat zou een goede herinnering zijn als die niet ook betrouwbaar was?’ De

historicus wordt dus geacht een bijdrage te leveren aan de *juste mémoire*. In de (sociaal)wetenschappelijke geschiedbeoefening gaat het echter in de eerste plaats om het verwerven van inzicht in het proceskarakter van (actuele) maatschappelijke verschijnselen, niet zozeer om een bijdrage aan een herinneringscultuur. Dat neemt niet weg dat Ricoeur historici hier aanspreekt op een maatschappelijke verantwoordelijkheid, die zij zelf ook als urgent ervaren, aldus Chartier (2002b, 9-10) in zijn bespreking van Ricoeurs boek:

‘In een periode waarin onze verhouding tot het verleden wordt ondermijnd door een sterke neiging tot verzonnen en denkbeeldige verhalen, is het essentieel en urgent na te denken over de condities waaronder wij tot historische voorstellingen en interpretaties kunnen komen die recht doen aan de werkelijkheid.’

Historici moeten zich bemoeien met de wijze waarop de samenleving omgaat met het verleden, maar daarin blijft ‘geschiedschrijving’ volgens Chartier tegenover ‘herinnering’ staan: ‘herinnering en geschiedenis blijven toch onvergelykbare grootheden’. Waar Ricoeur verschillen én overeenkomsten onderzoekt, benadrukt hij de verschillen (*écarts*).

Geschiedschrijving onderscheidt zich principieel van de herinnering omdat de laatste geen systematische bronnenkritiek kent, geen methode heeft, niet conceptualiseert en niet argumenteert. In zijn systematische onderzoek naar de epistemologie van de geschiedenis maakt Ricoeur duidelijk dat geschiedenis weliswaar geen ‘objectieve’ wetenschap kan zijn, maar niettemin een andere kwaliteit heeft dan herinneringspraktijken door de systematiek van de onderscheiden methodologische onderzoeksfasen. Daarmee worden criteria gesteld om de betrouwbaarheid en de plausibiliteit van uitspraken over het verleden te bepalen. Ricoeur zoekt niettemin raakpunten met ‘herinnering’ op het niveau van de ‘representatie’ in elk van de drie ‘fasen’ van het historisch onderzoek. In zijn hermeneutische geschiedopvatting ontstaat er door een veronderstelde samenhang van getuigenis, actorrepresentatie en geschiedverhaal een ‘narratieve identiteit’ (Breitling 2007, 164-174), waarmee de wetenschappelijke geschiedschrijving zich – ondanks de daarin inherente distantiëring – verbindt met de collectieve herinnering van een wij-groep,

hetzij in bevestigende, hetzij in corrigerende zin. Maar vanuit het perspectief van de geschiedenis als een proces dat ontstaat door elkaar beïnvloedende handelingen moet dit worden beschouwd als een a priori, een narratieve constructie die niet per se in het proces zelf gegeven is. Geschiedschrijving is primair gericht op het analyseren van veranderingsprocessen in de tijd, niet op het construeren van diachrone narratieve identiteiten. Ik ben het wat dit betreft eens met de kritiek van Alexandre Escudier (2002, 20):

‘Door te stellen dat de modaliteiten van de sociale verbanden en de daarmee verbonden problemen van de identiteit bij uitstek het object van de geschiedschrijving uitmaken, beperkt men het domein van historisch onderzoek en gaat men bij voorbaat uit van waarden die buiten de wetenschap zelf liggen.’

De ‘representatie’ van de ‘getuige’ in de bronnen, de ‘representatie’ van historische actoren en de ‘representatie’ van het verleden door de historicus zijn heel verschillende dingen, die niet zonder meer op een hermeneutische hoop kunnen worden gegooid. Geschiedenis is een doorgaand proces dat door geschiedschrijving inzichtelijk kan worden gemaakt en daarom niet kan samenvallen met een voorstelling van het verleden in de vorm van herinnering. In een kritiek op het *Gedächtnis*-concept van het echtpaar Assmann schrijft Kahlitz (2006, 231-232) over het proceskarakter van de geschiedenis, met een eigen (*in der Sache selbst gegebener*) samenhang, die niet alleen een effect is van het verloop daarover (*ihrer diskursiven Repräsentation*). Elders stelt hij ‘dat de geschiedenis door de conceptualisering als herinnering steeds alleen in de vorm van een verhouding tot het verleden wordt voorgesteld, maar dat daardoor geen theoretische uitspraken worden gedaan over de wijze waarop geschiedenis zelf verloopt’. Ik kan mij hier slechts bij aansluiten. Herinnering is een vorm van beleving van het verleden aan de hand van collectieve beelden, verhalen, artefacten en symbolen. De verhouding met de geschiedschrijving is tweeledig: enerzijds worden door historici over het verleden gecreëerde voorstellingen en verhalen opgenomen in het herinneringsdiscours, anderzijds is dat herinneringsdiscours zelf ook onderwerp van historisch onderzoek. Dat geldt bijvoorbeeld in heel sterke mate voor de nationalistische geschiedschrijving van de negentiende eeuw, die wordt

gereproduceerd in nationale *lieux de mémoires*, toeristische attracties en historische canons.

In een tekenende passage beschrijft Ricoeur (2000a, 522-535; 2004, 401-411) dat de aandacht van Nora in de loop van zijn langlopende project over de nationale *lieux de mémoires* verschoof van 'herinneringsplaatsen' als object, als kritische studie van het omgaan met nationale symbolen en plaatsen in de publieke geschiedbeleving, naar herinnering als subject, als de geschiedenis zelf.

'Merkwaardig lot van deze *lieux de mémoire*: uit de naam zelf, het concept en de methode van onderzoek blijkt dat de inzet aanvankelijk was een kritische geschiedenis van het herdenken (*histoire de type contre-commémoratif*), maar de herdenking zelf heeft ze ingehaald. [...] De honger (*boulimie*) naar herinnering heeft de poging om greep te krijgen op het fenomeen geabsorbeerd' (Nora 1986, 977; Ricoeur 2000a, 532; 2004, 409).⁶

In een kritisch artikel over *the emergence of memory in historical discourse* noemt Kerwin Lee Klein (2000, 144) precies dit tweeslachtige karakter van het herinneringsdiscours als reden voor de populariteit ervan: 'one of the reasons for memory's sudden rise is that it promises to let us have our essentialism and deconstruct it, too'. Hetzelfde zien wij in Nederland in een project als de historische canon, met zijn vijftig vensters als een soort *lieux de mémoires*, waarin de opstellers wel waarschuwen tegen een essentialistische voorstelling als zou 'Nederland' hebben bestaan vóór het ontstaan van de natiestaat vanaf de zestiende eeuw, maar tegelijk voedsel geven aan die misvatting door traditionele thema's uit de vaderlandse herinneringscultuur, van de hunebedden tot de moord op Bonifatius, als onderdeel van de nationale geschiedenis te presenteren. Het door een reeds lang achterhaalde nationalistische geschiedschrijving geconstrueerde verleden van 'de natie' wordt hier in feite in de vorm van herinnering gedehistoriseerd tot tijdloos referentiekader.

Herinnering kan echter in deze vorm geen deel uitmaken van een kritische en zich vernieuwende geschiedwetenschap, tenzij als object. Geïnterigeerd door de *memory boom* interesseren historici zich in toenemende

mate voor herinneringsculturen, gedefinieerd als de veranderende manier van omgaan met het verleden per sociale groep, generatie en tijdvak, als nieuw en veelbelovend onderwerp van historisch onderzoek. Door herinneringsculturen te historiseren en te contextualiseren wordt het begrip 'herinneringscultuur' op deze wijze toegevoegd aan het arsenaal van begrippen waarmee historici kunnen werken. Maar daarmee distantiëren zij zich opnieuw van de 'herinnering' zelf.

Ad Knotter is directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en bijzonder hoogleraar in de vergelijkende regionale geschiedenis, in het bijzonder die van Limburg en aangrenzende regio's aan de Universiteit Maastricht. Als sociaal historicus opereert hij op het grensvlak van geschiedenis en andere sociale wetenschappen.

Literatuur

Abel, O. e.a. (2006) *La juste mémoire. Lectures autour de Paul Ricoeur*. Genève, Labor et Fides.

Akker, C. van den (2001) 'Het verwachte einde. Tijd, geschiedenis en verhaal'. In: Grever/Jansen, 131-143.

Annales (1988) 'Histoire et sciences sociales. Un tournant critique?' *Annales. Économies Sociétés Civilisations* 43, 291-293.

Annales (1989) 'Histoire et sciences sociales. Un tournant critique?' *Annales. Économies Sociétés Civilisations* 44, 1317-1520.

Assmann, A. (2008) 'Transformations between history and memory'. *Social Research* 75, 49-72.

Assmann, A. (1999a) *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München, Beck.

Krisis

Tijdschrift voor actuele filosofie

Knotter – Geschiedenis, geschiedschrijving, herinnering

Assmann, J. (1999b) *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, Beck.

Blaas, P. (2001) 'Vorm geven aan de tijd. Over periodiseren'. In: Grever/Jansen, 35-47.

Bloch, M. (2007) [1949] *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*. Parijs, Colin.

Breitling, A., en S. Orth (red.) (2004) *Erinnerungsarbeit. Zu Paul Ricoeurs Philosophie von Gedächtnis, Geschichte und Vergessen*. Berlijn, Berliner Wissenschaftsverlag.

Breitling, A. (2007) *Möglichkeitsdichtung - Wirklichkeitssinn. Paul Ricoeurs hermeneutisches Denken der Geschichte*. München, Wilhelm Fink.

Chartier, R. e.a. (2002a) 'Autour de *La mémoire, l'histoire, l'oubli* de Paul Ricoeur'. *Le débat: histoire, politique, société* 122, 3-61.

Chartier, R. (2002b) 'Le passé au présent'. In: Chartier (2002a), 4-11.

Delacroix, C. (2005) 'De quelques usage historiens de P. Ricoeur'. In: Müller (2005a), 99-123.

Delacroix, C. e.a. (red.) (2007a) *Paul Ricoeur et les sciences humaines*. Parijs, La Découverte.

Delacroix, C. (2007b) 'Ce que Ricoeur fait des *Annales*. Méthodologie et épistémologie dans l'identité des *Annales*'. In: Delacroix (2007a), 209-229.

Dosse, F. (1997a) *L'histoire en miettes. Des Annales à la 'nouvelle histoire'*. Parijs, Pocket.

Dosse, F. (1997b) *Paul Ricoeur. Les sens d'une vie*. Parijs, Découverte.

Dosse, F. (2005) 'Paul Ricoeur, Michel de Certeau et l'histoire. Entre le dire et le faire'. In: Müller (2005a), 149-182.

Escudier, A. (2002) 'Entre épistémologie et ontologie de l'histoire'. In: Chartier (2002a), 12-23.

Foessel, M. (2007) 'Penser le social. Entre phénoménologie et herméneutique'. In: Delacroix (2007a), 37-56.

Gagnebin de Bons, J.M. (2009) 'La mémoire, l'histoire, l'oubli' (version française du texte présenté le 4/09/08 à l'Unicamp, Universidade Estadual de Campinas, Brésil www.fondsriceur.fr/photo/memoirehistoire-oubli.pdf mis en ligne: janvier 2009) (geraadpleegd op 04-01-2010).

Grever, M. en H. Jansen (red.) (2001) *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden*. Hilversum, Verloren.

Haak, N. van den (2001) 'Narrativiteit bij Paul Ricoeur en Hannah Arendt'. In: *Jaarboek voor Esthetica*, 75-90.

Jacobs, M. (1996) 'Actornetwerk. Geschiedenis, sociale wetenschappen. De nieuwe *Annales* en het werk van Boltanski en Thévenot: een (re)view-artikel'. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22, 260-289.

Jansen, H. (2001) 'Gestolde tijd. Historische entiteiten en de geschiedschrijving van de Gouden Eeuw'. In: Grever/Jansen, 145-163.

Jonker, E. (2008) 'Wilde herinnering en gedisciplineerde geschiedenis'. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 121, 136-147.

Junker-Kenny, M. (2004) 'Memory and forgetting in Paul Ricoeur's Theory of the capable self'. In: E. Erll en A. Nünning (red.) *Media and cultural memory/Medien und kulturelle Erinnerung*. Berlijn/New York, Walter de Gruyter, 203-211.

Kablitz, A (2006) 'Geschichte - Tradition - Erinnerung? Wider die Subjektivierung der Geschichte'. *Geschichte und Gesellschaft* 32, 220-237.

Klein, K.L. (2000) 'On the emergence of memory in historical discourse'. *Representations* 69, 127-150.

Lavabre, M.C. (2000) 'Usages et mésusages de la notion de mémoire'. *Critique Internationale* 7, 48-97.

Le Goff, J. (1996) *Histoire et mémoire*. Parijs, Gallimard.

Lepetit, B. (red.) (1995) *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Parijs, Michel.

Lorenz, C. (1994) *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*. Amsterdam, Boom.

Müller, B. (red.) (2005a) *L'histoire entre mémoire et épistémologie. Autour de Paul Ricoeur*. Lausanne, Payot.

Müller, B. (2005b) 'Avant-propos. Au risque de Ricoeur'. In: Müller (2005a), 5-12.

Müller, B. (2005c) 'Cheminer avec Paul Ricoeur. À propos de *La mémoire, l'histoire, l'oubli*'. In: Müller (2005a), 15-35.

Noordegraaf L. (red.) (2006) 'In gesprek met Ad Knotter. "Alles is aan mode onderhevig"'. In: *Waarover spraken zij? Economische geschiedbeoefening in Nederland omstreeks het jaar 2000*. Amsterdam, NEHA. 171-181.

Nora, P (1986) 'L'Ère de la commémoration'. In: *Les Lieux de mémoire* III. Parijs, Gallimard.

Pomian, K. (1998) 'De l'histoire, partie de la mémoire, à la mémoire, objet d'histoire'. *Revue de métaphysique et de morale* 103, 63-110.

Pomian, K. (2002) 'Sur les rapports de la mémoire et de l'histoire'. In: Chartier (2002a), 32-40.

Pott, H. (1996) 'Tijd, narrativiteit, subjectiviteit. Paul Ricoeur en Virginia Woolf.' *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 88, 267-282.

Ricoeur, P. (1983-1985) *Temps et récit* (3 delen). Parijs, Du Sueil.

Ricoeur, P. (2000a) *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Parijs, Du Sueil.

Ricoeur, P. (2000b) 'L'écriture de l'histoire et la représentation du passé.' *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 55, 731-747.

Ricoeur, P. (2002a) *Geschichtsschreibung und Repräsentation der Vergangenheit*. Münster etc., Lit Verlag.

Ricoeur, P. (2002b) 'Mémoire. Approches historiennes, approche philosophique'. In: Chartier (2002a), 41-61.

Ricoeur, P. (2004) *Memory, history, forgetting* [vertaald door Kathleen Blamey en David Pellauer]. Chicago, University Press.

Scott, J.W. (1986) 'Gender. A useful category of historical analysis.' *American Historical Review* 91, 1053-1075.

Vigne, E. (2006) 'Accords et désaccords avec les historiens.'. *Esprit* 3-4 (geraadpleegd via www.eurozine.com/articles 04-01-2010).

Vries, P. (1995) *Verhaal en betoog. Geschiedbeoefening tussen postmoderne vertelling en sociaalwetenschappelijke analyse*. Leiden, Rijksuniversiteit.

White, H. (2007) 'Guilty of history? The *longue durée* of Paul Ricoeur'. *History and Theory* 46, 233-251.

© De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.

¹ Een sterk verkorte weergave van de inhoud is te vinden in: Ricoeur 2000b; een Duitse vertaling van dit artikel verscheen als Ricoeur 2002a.

² Dit boek was bij het schrijven van dit artikel niet beschikbaar in een Nederlandse bibliotheek.

³ Zie over Ricoeurs verhouding met de *Annales*: Delacroix 2007b.

⁴ Zie de bijlage, ‘Geschiedschrijving en herinnering volgens Ricoeur’, te raadplegen via: <http://www.krisis.eu/content/2010-1/krisis-2010-1-17-bijlage-knotter.pdf>.

⁵ Foessel noemt Giddens niet, wel Marx (51): ‘De meesterzet van Ricoeur bestaat uit het integreren van de “omstandigheden” (die voor Marx voor alles objectief zijn omdat ze uitdrukking zijn van historisch bepaalde productieverhoudingen) in een breed opgevat symbolisch regime, dat wil zeggen in het systeem van representaties dat de ideologie op illusoire manier scheidt van de [daaraan ten grondslag liggende] handelingen.’

⁶ Zie ook: Lavabre 2000, 50-51: ‘Hoewel de eerste delen van de *Lieux de mémoire* niet helemaal ontkomen aan een nostalgische viering van de nationale identiteit, was het project van Pierre Nora kritisch (*contre-commémoratif*) bedoeld [...] Toch werd het succes van de *lieu de mémoire* niet door dit aspect van de onderneming bepaald, maar door het gebruik van het begrip herinnering [...]. Bijgevolg werd de legitimatie van een (nationale) identiteit, ja, het idee van de (nationale) identiteit zelf, de kern van de zaak.’

GESCHIEDSCHRIJVING EN HERINNERING VOLGENS RICOEUR

Krisis, 2010, Issue 1

www.krisis.eu

'fasen' van historisch onderzoek	geschiedschrijving	herinneringselement	wat ontbreekt volgens mij (of: waarom geschiedschrijving toch geen herinnering is)
<i>phase documentaire: la mémoire archivée</i> bronnenonderzoek in het archief	bronnenkritiek: intern en extern; vraagstelling	bron is 'getuigenis' van een herinnerd feit/verschijnsel	1. niet-getuigende informatiebronnen 2. indirecte informatie 3. onderzoeksmethoden, zoals: tijdreeksanalyse, prosopografie, discoursanalyse, <i>thick description</i> , enz.
<i>explication/compréhension</i> verklaren/begrijpen (<i>Verstehen</i>)	beschrijft 'praktijken' = actie + representatie (voorstelling/verwachtingspatroon; 'habitus')	voor zover handeling is gerelateerd aan voorstelling/representatie	1. factoren (naast actoren) 2. analytische concepten/ causaliteitsconstructies 3. structuratie: <i>agency</i> en <i>structure</i> (Giddens); institutionalisering
<i>la représentation historique</i> historische publicaties	verleden wordt gerepresenteerd in verhalende vorm	herinnering is ook voorstelling/ representatie	1. geschiedschrijving als betoog: uiteenzetting van argumenten en bewijzen 2. kritische inbedding in historisch(e) literatuur/debat

© De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.